

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 13 (Aralık/December 2023), s. 628-637.
Geliş Tarihi-Received: 14.07.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 07.11.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1326910

At ve At Kültü, Çevgan Oyunu ve Mesihi Yaratıcılığında İzleri

A Horse and Horse Cult, CHovgan Game and its Traces on Masihi's Creativity

Saltanat Aliyeva*

Öz

Makalede XVII. yüzyıl Azerbaycan şairi Mesihi yaratıcılığında çevgan oyununun gelişim işlevleri ele alınmış ve bundan hareketle eski Türklerde at yetiştiriciliği ve at kültürü konuları incelenmiştir. Öncelikle atın ev hayatındaki rolünden ve onu evcilleştirip binek olarak kullanan ilk kişinin bir Türk olduğundan bahsedilmiştir. Bu tür bilgiler veren kaynaklar arasında Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü luğati't-türk"ü, eski Türkçe yazılı abideleri, "Kitabi Dede Korkut", "Köroğlu" destanları, masallar ve çok sayıda halk yaratıcılığı örneklerinde atın insana dost olarak yer aldığı bulunmaktadır ve özel isimlerle anılır. Eski Türklerin atlara olan sevgisi ve bağlılığı arttıkça kutsallaştırılmaları da kaçınılmaz hale geldi ve bir kültür işlevi görmeye başladı. Ancak savaşlar atları idare edebilen gençlerin yetiştirilmesini, yarışma ve oyunların düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu tür at oyunlarından biri ve en ünlüsü çevgan oyunudur ki, yazıda oyunun özellikleri ele alınmış, oyunun ve çevgan kelimesinin etimolojisine açıklık getirilmiştir. G. Tebrizi, N. Gencevi, İ. Nesimi, G. Burhaneddin gibi klasik şairler de bu oyuna ilgisiz kalmamışlar, fikirlerinin şiirsel anlatımında oyunun unsurlarını bir araç olarak kullanmışlardır. XVII. yüzyıl şairi Mesihi'nin eserinde de çevgan oyunu kullanılmıştır. Şair bu oyunun çevgan, meydan ve top gibi unsurlarını mecaz olarak kullanmıştır. Bazen de tasavvufi düşüncelerine sembolik bir anlam yükleyerek yansıtmıştır. Şairin eserlerinde çevgan ay, arif, top âşık ve birlik - vahdet, at ise engel, perde v.b. ile sembolize edilmiştir.

Anahtar kelimeler: At, tasavvuf, at kültürü, çevgan oyunu, arif, âşık.

Abstract

In the article, the subjects of ancient Turks' horse breeding and horse cult were involved in investigation based on the usage functions of the chovgan game in the work of the 17th century Azerbaijani poet Masihi were discussed. Initially, it is mentioned that the role of the horse in domestic life and that the first person who domesticated it and used it as a saddle-horse was a Turk. Among the sources that give such an information are Mahmud Kashgari's "Diwan lugat-al-turk", monuments written in old Turkish, Kitabi-Dada Gorgud, The Epic of "Koroghlu", fairy tales and folklore creativities, where the horse has a place as a human friend and is referred to by special names. Over the years, horses were sanctified and start to function as a cult, worship. However, wars made it necessary to raise young people who can handle horses, and to organize competitions and games. One of such horse games is

* Doç. Dr. Saltanat Eyvaz kızı Aliyeva (Səltənət Eyvaz qızı Əliyeva), Azərbaycan/Bakı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiyat İnstitutü, Ortaçağ Azərbaycan edebiyatı bölümü, e-posta: seltaneta@gmail.com, ORCID: 0009-0007-9470-4699.

“chovgan” . Absolutely, the most famous one is also the game of chovgan, the features of the game are discussed in the article, and the etymology of the expression and the game is clarified. G. Tabrizi, N. Ganjavi, İ. Nasimi ve G. Burhan ad-din have not been unconcerned to this game and used the elements of the game as a tool in the poetic expression of their ideas. The game of chovgan has been also used in the work of the 17th century poet Masihi. The poet has been used the elements of this game such as chovgan, square and ball as metaphors. Occasionally, the poet reflected his sufistic thoughts by attributing a symbolic meaning. In the poet’s works, the chovgan is associated with the moon, the wise, the ball with the ashig and unity, the horse with the obstacle, curtain, etc. symbolized by.

Keywords: Horse, sufism, horse cult, chovgan games, wise man, ashig.

Giriş

Eski Türklerin bakış açısını, günlük yaşamını ve yaşam tarzını taşıyan halk oyunları, halk yaratıcılığının ayrılmaz bir parçasıdır ve ağırlıklı olarak bayramlarda, düğünlerde ve el kutlamalarında düzenlenirdi. Birçoğu hareket eden bir at üzerinde oynanan oyunlarda, atla birlikte özel yetenek gerektiren talimatlar verilirdi ve herkes en iyi oyuncu olmak için yetenekleriyle diğerlerinden üstün olmaya çalışırdı. Ancak bu kadar karmaşık ve tehlikeli talimatlar nereden kaynak alır ve bu kadar zor manevralar yapma ihtiyacının nedenleri ne idi?

1. Türk Halklarının Hayatında At ve Atçılık

Önemli bir nüans olarak belirtmek isteriz ki, atın Türk insanının hayatında oynadığı role dikkat çekmek bu noktalara açıklık getirmek için yeterlidir. Öncelikle at, ilk hayvanların evcilleştirildiğinden günümüze kadar Türkler arasında özel bir bakım ve ilgi gösterilen hayvanı olmuştur. Birçok araştırmacı, araştırmaları sonucunda “atın ilk kez Türkler tarafından evcilleştirildiği ve ata ilk binenlerin Türkler olduğu” sonucuna varmışlardır (Sertkaya, 1995, s. 125; Demirbilek, 2005, s. 134; Karçıağa, 2016b, s. 378; Durmuş, 2021, s. 2).

Bu arada şunu da vurgulamak isteriz ki, GöyTürklerle ilgili eski Türkçe yazılı abidelerde “atlar sahibinin adına, rengine ve niteliklerine göre isimlendirilirdi” [Karçıağa, 2016b, s. 384] veya “Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü luğati’t-türk” adlı eserinde atlarla ilgili üç yüzden fazla bölüm başlığı vardır” (Demirbilek, 2005, s. 135) ve ya bu kimi sonuçlar yukarıdaki fikirlerin doğruluğunu ispatlamanın yanı sıra, Türkler arasında atın önemini ve ata bağlılığın tarihinin çok eskilere dayandığını bir kez daha ortaya koymuştur.

Bu yenilik - “İster atın Türkler tarafından ilk evcilleştirilmesi olsun, ister aynı zamanda üzenin keşfi olsun, insan kültürüne özel bir katkı olmuştur” (Demirbilek, 2005, s. 134) Başka bir soru ortaya çıkıyor. Ata neden önem verilmiş ve at neden bir oyun aracı olmuştur? Ana sebep neydi?

Atların çevik ve hızlı hareketler yapma konusunda yeri doldurulamaz bir güce sahip olduğunu tereddütsüz söyleyebiliriz. Ayrıca “atın hızı, açlığa dayanıklılık, dağ sıralarını aşabilme yeteneği ve diğer bazı özellikleri Türklerin geniş coğrafyalara yayılmasına yardımcı olmuştur” (Belek, 2014, s. 111). Bu yönleri onu diğer hayvan türlerinden ayırarak ona bir üstünlük kazandırmıştır. Muhtemelen atların, sahibinin talimatlarına daha hızlı tepki vermesi, eğitimleri daha kolay takip etmesi ve diğer hayvanlara göre daha hassas olması dikkat çeken yönlerinden biriydi. Tesadüfi değildir ki, “savaşlarda hızlı manevra yapma ve koşma yeteneği nedeniyle at büyük bozkurt devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkurtlarda devlet at üzerine kuruluydu ve bu sayede çeşitli aşiretler üzerindeki hakimiyet korunabiliyordu” (Durmuş, 2021, s. 5)

Böylece, “eski Türklerde ata sadece maddi değeri için değer verilmemiştir. At, eski Türk dünyasında insanın dostudur ve bu özelliği ile ayrı bir üne sahiptir” [Karçıağa,

2016b, s. 378). Aynı zamanda, “birlikte savaşan bir silah arkadaşı” (Durmuş, 2021, s. 5] veya “yaşadıkları hayatta birbirini tamamlayan varlıklar” (Çınar, 1998, s.125; Çınar, 2014, s. 155; Karçiağa, 2016a, s. 267; Bayramov, 2019, s. 31) bu alanda araştırma yapan araştırmacıların genel sonucudur.

2. Folklor Metinlerinde Atlar

Bu sunumdan - Türklerin ata olan sevgi ve bağlılıktan yola çıkarak bu düşüncelerin halk yaratıcılığının diğer alanlarına da yayıldığını söyleyebiliriz. Böylece Türk destanlarında at “Bahadırın en sadık dostu, zafer ortağı, rehberi, ne olursa olsun sahibini ölümlerden kurtaran ve sahibi kadar yiğit ve kahraman bir unsur” (Caferoğlu, 1953, s. 201) olarak tasvir edilmiştir. Ve bu açıdan yaklaşıldığında “Köroğlu” destanı büyük ilgi görmektedir. Çünkü destanda “Köroğlu”nu atsız görmüyoruz ve tüm zaferlerinde Köroğlu’nun yanı sıra atları Kırat ve Durat’ın da payı var. Hatta bazı bölümlerde - “Köroğlu’nun Balıca gezisi” ve “Hamze’nin Kıratı kaçırması”nda (Köroğlu, 2005, s. 310-315; s. 165-189) Köroğlu’nun arkadaşları kadar sevdiği ve değer verdiği atları için savaşlara girdiğine tanık oluyoruz.

En önemli noktalardan biri destana: “Köroğlu’nun bütün hünerleri Kırat’tadır” (2005, s. 165) gibi fikirlerin dahil edilmesidir. Yani “Köroğlu tek başına bir hiç gibidir. Kişiliği ve kahramanlığıyla onu diğerlerinden ayırarak daha da saygın kılan Kırattır... Birinin yokluğu diğerinin hiçliğidir. İkisi de su gibi birbirine muhtaçtır” (Çınar, 1998, s. 124).

Atı yol arkadaşı sayan Türklerin kahramanlarının özel adlara sahip atlara sahip olması şaşırtıcı değildir. Bu yön daha çok destanlarımıza sirayet etmiş ve belirgin bir şekilde kendini göstermiştir.

“Kitabi-Dede Korkut destanları”nda ayrıca Gazan Han’ın “Konur”ü, Bekil’in “Yelisi Kara Gaziant Atı”, Karagüne’nin “Gök Bedevisi”, Dondar’ın “Tape Kaşgası”, Beyray’ın “Deniz Gülünü”, Bayandır hanın “Keçibalşlı Keçer” aygırı, “Toğlubaşlı Doru Aygırı” adlı atları anılır” (Bayramov, 2019, s. 32).

Böylece eski Türklerin genel dünya görüşünü ve kültürünü yansıtan pek çok kaynağa, yazılı eserlere ve incelediğimiz olgulara genel bir bakış atın, bütün tarihi dönemleri Türklerle birlikte geçirdiğini söylememize zemin hazırlamaktadır. Türklerin elde ettiği tüm başarılarında atların da payı vardı.

3. At Kültü

Eski Türklerin hayatının bir parçası haline gelen ve bugün bile özel muamele gören at, zamanla Türk düşünce tarzında kutsallaştırılmış ve uzun süre adeta bir kült rolü oynamıştır. Diğer bir deyişle, “siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel nedenler zamanla atın bir kült haline gelmesine sebep olmuştur” (Çınar, 1995, s.147).

Aynı zamanda, “Güney Kafkasya’da Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda kilden yapılmış at figürlerinin bulunması, Gobustan kayalıklarında at resimlerinin bulunması, mezar anıtlarında eyerli, miğferli ve göğüslüklü at heykellerinin varlığı, halı ve kilimlerdeki el işçiliği, diğer kumaşlardaki at ve göz nuru motivasyonlu dövmeler, ata olan büyük saygı, atın zoomorfik düzeyde kutsal bir varlık olarak kültleştirilmesine örnek olabilir” (Bayramov, 2019, s. 34). Ayrıca birçok kaynakta rastladığımız “diğer Türk halkları gibi ölümlerini atları ve silahlarıyla gömüyordular” (Ögel, 2006, c I. s. 33; Tanrıverdi, 2012, s. 105) gibi temel gerçeklere dayanarak, atın eski Türkler için mistik bir anlamı olduğunu söylemek mantıklıdır.

Atın bir kült işlevi görevi yapması gibi dünyagörüşü yansıtan kaynaklarda dikkat çeken noktalardan biri de deniz aygırı tabirine sık sık rastlamamızdır. Genel olarak, “mitolojideki en değerli at türleri, deniz aygırlarıyla çiftleştirilen kısraklardan doğan atlardır. Yüzerler ve denizleri geçerler”, - Bu nedenle “Kitabi Dede Korkut”ta Boz aygır ve Boz at gibi birimler mitolojik bir temele sahiptir” (Tanrıverdi, 2012, s. 101). Bu tür atlar, efsanevi güçleri nedeniyle yenilmezler ve bu nedenle çok değerlidirler. Kanaatimizce, “Kitabi Dede Korkut” destanından sadece aşağıdaki bölüm bu noktayı kanıtlamaya yeterlidir.

“Bazırganlar aydır: Beg yigit, delikanlı, bize erlik yaptın. Gel beğendiğin malı al!” - dediler. Delikanlının gözü bir deniz kulumu olan boz bir aygıra, altı benekli bir gürze ve beyaz tozlu bir yaya takıldı (2004, s. 54).

Ayrıca atların su, ateş, gökyüzü, karanlık dünya - öteki dünya ile olan ilişkisi de zaman zaman karşımıza çıkan noktalardan biridir. Böylece Köroğlu'nun atlarının deniz atlarından türemiş olması, uçma yeteneğine sahip olma ihtimalleri ve hatta masallardaki at kılı yakma motifleri (“Kara at” (AM, 2005, c. I, s. 227)) bu tür dünya görüşünü yansıtır, daha çok kurtarıcı ve yardımcı işlevi yerine getirir (Nerbalı'nın masalı, (AM, 2005, c. IV, s. 286), “Kara at”, “Narlı kız” (AM, 2005, c. I, s. 227), 105)).

“Kara atın” ateşe olan bağlılığı, “Bu tüyü al ve yak, biz gelip çıkacağız” cümlesiyle ortaya çıkar. Ayrıca bu atların çok keskin renkleri, ön bilgileri, olağanüstü hızları, bulutların altında uçmaları, ağızlarından ateş çıkması vs. ateş atlarının tipik bir örneği olarak dikkat çekiyor” (Aliyev, 1992, s. 90).

Pek çok folklor örneğinde insanların gökyüzüne uçma isteği farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Masallarımızdaki uçan halılar bunun en güzel göstergesidir. Ve bu arzu - göklere uçma arzusu, atın yeni bir araç olarak ortaya çıkması nedeniyle güçlenir. Bu sırada ateşin ve kuşun efsanevi nitelikleri ata aktarılır. Hayallerde rüzgar atları ve ateş atları gibi uçabilen atlar canlandırılır. Masalların çoğunda kahramanların hizmetindeki atlar uça bilmektedir.

Dolayısıyla kahramanların at sırtında göklerde uçmalarının bir nedeni de ectatlarına bağlılıkları olduğu düşünülebilir” (Aliyev, 1992, s. 90).

3.1. Atlı Oyunlar

Bir kült işlevinde performans sergilerken, ya da başka nedenlerle: savaş tehdidi, uzun mesafeler vb. bu tür gerekli durumlar, sadece atların değil, kahramanların da çevikliğini ve hazırlığını gerektiriyordu. Ayrıca bu zorunluluk, zor manevralara sahip oyunların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu, o savaşlar ve ani zorluklar için bir tür hazırlıktı.

Halk arasında popüler olan bu tür oyunlar arasında “Kapek oyunu”, “Yaya ve ok”, “Baharbend”, “Sür papak”, “Gardak kaçırma”, “Yaylak” (Nevruz bayramı ansiklopedisi, 2008, s. 58) adlarını sayabiliriz. 2013 yılından bu yana UNESCO Acil Korunmaya Muhtaç Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde yer alan Çevgan oyunu ise diğer oyunlara oranla popüleritesini ve prestijini koruyor.

3.2. Çevgan Oyunu

“Eski oyunlardan biri olan Çevgan, çevik, hızlı, dayanıklı, cesur kahramanlar yetiştirmede olağanüstü bir rol oynadı ve Orta Doğu ülkelerinde en popüler oyun haline geldi” (NBE, 2008, s. 59). Çevgan oyununda kaleye pas vermenin yanı sıra atı ustalıklı kontrol etme yeteneği de gereklidir” [Ahmet, s. 41]. Oyunun kuralları hakkında verilen bilgiler ufak tefek farklılıklarla birbirini tamamlamaktadır.

Yani verilen bilgilere göre oyun adı “Çevgan” tahtadan yapılmış aletle ilgilidir. Hokey oyununu anımsatan “Çevgan” kuralına göre, oyuncular - biniciler iki rakip takıma ayrılmakla ve 120-130 sm uzunluğunda kavisli bir sopayla topu rakibin kalesinden geçirmek zorundadırlar. Oyun 90-150 metre uzunluğunda ve 60-120 metre genişliğinde bir sahada oynanırdı. Sahanın her iki ucundaki ahşap direklerden yapılan kale direklerinin yüksekliği 2.50 m’dir. Ara ile 2 saat süren oyuna müzik de eşlik edirdi. Oyun için özel olarak eğitilmiş atlar tutulurdu. Oyun başlamadan önce trompet çalınır, ardından özel alayın komutanı topu sahaya sokar ve böylece müsabaka başlar. Tüm oyuncular milli kıyafetlerle - şapkalar, sırt çantaları, kot, pantolonlar, hafif ayakkabılar” da oynardılar (Babayev, 2007, III c, s. 488; NBE, 2008, s. 58).

Tüm kaynaklarda, oyunun adının enstrumanın - sopanın - çevganın adından alındığı tartışmasız bir şekilde vurgulanmaktadır (Nacafov, 2016, s. 40; Durmuş, 2021, s. 4). İşte tam burada bizim için değerli bir kaynak olan ve halkımızın milli geleneklerini yaşatan “Kitabı Dede Korkut” destanındaki bir bölüm dikkatimizi çekmektedir.

Böylece “Salur Gazan’ın evini yağmalama” sı bölümünde çobanın kendisine beylik teklif eden düşmana cevabı sırasında kullandığı ifade, oyunun Türklere ve ayrıca eski çağlara ait olduğunu ispatlaması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kılıcını ne öğersin mere kafir

Eğri başlı çevganımça gelemes bana! [2004, s., 39]

Tam orada çevgan kelimesinin açıklaması şu şekilde verilmiş. “kıvrık bir mızrak. Onunla sahada top oynuyorlar” (2004, s. 323). Bu nedenle, çevgan bir “top atlama oyunudur” (KAEKAFKS, c. I, 2005, s.103) ve çevganın kendisi, o oyunda topa vurmak için kullanılan kavisli ucu olan uzun bir ağaçtır” (KAEKAFKS, c. I, 2005, s. 103) söylenir.

Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü luğatî’t-türk” adlı eserinde de çevgan terimi çokça - geçmektedir (2006, c. I. s. 236, 263, 278, 381, 465; 2006, c. II. s. 121, 50, 383; 2006, c.IV, s. 69, 169, 150, 498, 512, 561) Çevgan ile ilgili çeşitli kelime ve unsurların açıklanması sırasında “çovkan”, “çogen” şeklinde yer almaktadır.

Çevgan kavramının etimolojisi ile ilgili olarak folklorcu Agaverdi Halil’in görüşü özellikle dikkat çekicidir: “Bize göre çevgan” kelimesi, bir yandan diğer yana hızlı hareket etmek anlamına gelen çourmaq fiilinden gelmelidir. Böyle davranan kişiye “çouyan” (çougan) denir. Araştırmacı, ifadenin Şirvan yöresi ağızlarında yaşadığını ve oyun karakterinin bu sözcükte ifade edilen anlama tekabül ettiğini vurgular” <https://www.xalqcebhesi.az/news/culture/9685.html> [Erişim tarihi 05.07.23].

Oyunun etimolojisini araştıran Emil Eyyubov ifadenin birkaç anlamı olduğunu belirtiyor ve şöyle yazıyor: “Oyunun adı Türkçe kökenli “çovutmaq” ve “covlan” kelimelerinden geliyor. Çovutmaq kelimesinin bir anlamı el sallayarak ağacı sallamak, diğer anlamı kar fırtınası, fırtına olarak açıklanabilir. Yani, çaparın eylemleri “yaklaşan bir fırtına” gibi olmalıdır. “Cövlan kelimesinin anlamı, atın oynamak için dört nala koşmasıdır. Oyunun adının farklı telaffuzları hem bu oyunun eskiligi, hem de Azerbaycanın bölgesel lehçeleri ile ilgilidir” <https://525.az/news/61007-covken-ve-azerbaycan-polo-oyunu> [Erişim tarihi 02.07.23].

Beylagan ilçesinde Örenkalada yapılan arkeolojik kazılarda üzerinde oyun resmi bulunan bir kâsenin bulunması ve yukarıda bahsedilen olgular, oyunun hem kavram hem de oyun olarak Türk kökenli olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

4. Edebiyatta Çevgan

Çevgan oyununun halk arasında muhafaza edildiğini, folklor örneklerinde yabancı etkilerden korunduğunu, farklı ve karmaşık özellikleriyle klasik sanatçıların ilgisini çektiğini, hem yazılı edebiyatta yaygın olarak kullanılan bir araç görevi gördüğünü hem de bir milliyet göstergesi ve çeşitli anlamların şiirsel bir ifadesi gibi çıkış etmiştir. Bazen oyunda kullanılan unsurlar, oyun süreci, olağan içerikten uzaklaştırılmış, sembolleştirilmiş ve mistik anlamlar taşımıştır. Bu sembolik imgeler birlik, sevgili, arif vb. anlamlarda kullanılmaktadır.

5. Mesihi Yaratıcılığında Çevgan ve Anlamı

XVII yüzyıl Azerbaycan şairlerinden Mesihi Tebriz’de doğmuş, ancak bazı nedenlerden dolayı yaşamının büyük bir kısmını Türkiye’de geçirmiştir. Mesihin zengin yaratıcılığa sahip olduğu söylenirse de, eserlerinin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Şair daha çok “Verga ve Gülşa” mesnevisi ile tanınır. XX yüzyılın sonlarında Azerbaycanlı bilim adamı A. Safarli tarafından “Divan”ı bulunmuştur. Bu “Divan”dan şairin Fuzuli ve Nevayi eserlerine düşkün olduğu anlaşılmaktadır. Şairin yaratıcılığının ana konusu aşktır. “Divan”da ilahi aşkla ilgili gazeller de yer almaktadır. Bu tür gazelerde tasavvuf sembolleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Şair düşüncelerini şiirsel olarak ifade ederken özellikle çevgan oyunu ile ilgili olarak at, arena, oyun, çevgan top anlayışlarına sembolik anlamlar vermiş ve sıklıkla kullanmıştır.

G. Tebrizi, H. Şirvani, N. Gencevi, G. Burhaneddin, İ. Nesimi’nin eserinde kendine yer bulan bu oyun, XVII. yüzyıl Azerbaycan şairi Mesihi’nin edebî mirasında da geniş yer bulur. Mesihi’nin çalışmasındaki bu konunun ilk kez bu makalede incelendiğini belirtmek isterdiz. Hatta şair bu oyunu ele alırken bir gazelini çevgan oyunu üzerine yapmıştır. Aşağıdaki beyte dikkat edelim.

Eyd günü xublar içre besi zibendedür,

Atlanıb qılmaq semendi-naz üze cövlan (senqa).

Çün ki, çövkən oynamağa başladıñ meydan ara,

Qürsi-hurşid oldi topü mahi-növ çövkən senqa (2012, s. 58).

Şair, vahdeti-vücut felsefesi hakkındaki düşüncelerini ifade etmek için bu oyunun özelliklerini ustaca kullanmıştır. Öncelikle semendi-naz ifadesi üzerinde duralım. “Kırmızı ve gri at”lara (Kaekafks, 2005, C. II, s. 277) semender denir. Bu atlar renkleri, insanlarla ilişkileri, hızları ve dayanıklılıkları nedeniyle en iyi at cinsi olarak kabul edilir. Bu atlara Karabağ atları da denir. Çevgan oyununda genellikle bu atlar tercih edilirdi. Tasavvuf manasına gelince, klasik edebiyatta atın ağırlıklı olarak aşk sembolü kibi kullanıldığını söyleyebiliriz ki, G. Burhaneddin, İ. Nesimi, Ş. İ. Hatayi, M. Fuzuli ve diğer klasiklerin eserlerinde bununla tanıştık. Bunun en güzel örneği, isimlerini zikrettiğimiz sanatçıların eserlerinde İslam Peygamberi (s.v.a.s.)’nin ve Burak adlı atının defalarca ve sevilerek nezme çekilmesidir. Oysa Mesihi “Divan”ında biraz farklı bir anlam ifadeçisi kimi görünür. Yani burada at, geleneksel bir aşk sembolü olarak değil, aşk yolundaki engellerin bir sembolü olarak dikkat çekiyor. Bunu daha net anlamak için, kombinasyonun ikinci kısmı olan naz kelimesine daha geniş bir perspektiften yaklaşalım. “Naz” tasavvufta meşuğun aşığına güç vermesi anlamında kullanılmaktadır. Naz’da bir şey istediğinde onu görmezden gelmek, isteksiz görünmek esastır. Naz, meşuğun âşığına lütuf ve ihsandır” (Kaya, 2017, s. 313). Yani zaten aşk girdabına düşmüş bir âşığın sevgiliye ulaşması o kadar kolay değildir. Kavuşma yolunda karşılaşılan engeller ya da “gerçeğin izzet ve heybetini âşıktan gizleyen bir perde (Göyüşöv, 2001, s. 138) bir âşığın nazı olarak değer görür ve edebiyatta bir nazi-semend olarak sembolize edilir. Yani bu

engeller – nazi-semend âşığı sevgiliye aşama aşama yaklaştıran ve onu mükemmelliğe ulaştıran ana anlardır ve bu açıdan âşık için bir armağan olarak değerlendirilirler.

Bir sonraki mısra: “Çevgan oynamaya başladın indi meydan ara “-söylemekle âşığın artık oyuna başlatığına- hak yola düşmesine, “kader ve ilâhî emirler”e (Göyüşov, 2001, s. 216) boyun eğme ve kendini ispat etme zamanının geldiğine işaret edilir. Diğer mısra da kullanılan kursi-hurşid ifadesinin izahına gelince, güneş anlamına gelen hurşid’in tasavvufî anlamda vahdete, birliye işaret olduğunu söyleyebiliriz. “Yuvarlak şey” [Kaekafks, 2005, I c., s. 399) anlamı ile birleştiğinde ise hakkın birliği kastedilmektedir. Böylece çevgan oyunu sırasında kullanılan top, yuvarlaklığından, daireselliginden dolayı güneşe benzetilir. Yukarıdaki mısralarda güneş birliğe benzetilmekte onun remzi kibi burada yer almaktadır. Çevgana benzetilen mahi-növ (ay) ise tasavvufî anlamda (balık) arif anlamına gelir. İlim denizinde başarılı bir şekilde yüzmek kâmil âlimler – arifler içindir” (Göyüşov, 2001, s. 117). Görüldüğü gibi çevgan, arifin simgesel bir imgesi olarak beyitte yer almaktadır.

Beyitte çevgan’ın topa ulaşmak ve kaleye götürmek için her zaman devreye girdiği, ortada bir covlan yapması kibi fikirler yer alır ki, bu da arifin birliğe ulaşmak için her zaman aşamaları aşmaya çabalaması, tüm sabrı ve dayanıklılığı göstermesi gerektiği menasında anlaşılmalıdır. Böylece ilahi sırlara hâkim olmanın aşamaları çevgan oyununa benzetilmiştir.

Her nefes yüz nişi-qem canumğe yetkürdi feraq,
Her zaman yüz min elemğe aşına qıldı meni,
Veh ki, kuy qebğebü çövqani-zülfi-serkeşün,
Kuy tek sergeşte, çövqan tek dü ta qıldı meni. (2012, s.130)

Yukarıda sunulan mısralarda fikirlerin şiirsel anlatımı sırasında yine çevgan oyunundan yararlanılmıştır. Bir önceki beyitten farklı olarak burada çevgan ve top ile ilgili farklı benzetmeler seçilmiştir. İlk bakışta sevgilinin buxağının topa, saçının çevgana benzetildiği anlaşılır. Ancak burada buxak “hakikatlerin tecelli anına ve ilahî hakikatler yolunda karşılaşılan güçlükler” (Göyüşov, 2001, s. 54) anlamında kullanılır. Zulf hem kıvrımları hem de dağınıklığı nedeniyle çevgan’a benzetilmiştir. Yani zülf, âşığın ilahî sırlara ulaşmasını yavaşlatan bir engel olarak da görülmektedir. İlâhî aşka düşen âşık da o mızrağa benzetilen çevganın önünde bir sarkartan topla mükayise olunmuştur ki, bu bakımdan ikinci mısra da mükemmel bir benzetme oluşturulmaktadır. Yani bahsettiğimiz gibi âşık kendini topla karşılaştırır. Genel olarak, “Mutasavvıflar, Allah’ın iradesi önünde bir insanı sopaların önüne atılan bir top olarak görürler” (Nacafov, 2016, s. 43) Bu beyitte de aynı düşünceyle karşılaşıyoruz. Ayrıca ilahi yolun yolcusu olan âşığın o engellerle ve ilahi âlemle mücadelesinde eğilmiş gaddi sembolik olarak bir çevganı andırır. Kısaca, birinci mısra da hem top, hem de çevgan ağırlıklı olarak engellerin ve zorlukların sembolü olarak kullanılmışsa, ikinci mısra da ise tam aksine, hem topun, hem de çevganın bir âşık anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

Daha bir örnek üzerinde duralım. Aşağıda verilen gazel tamamen çevgan oyununun gidişatına dayanmaktadır.

Ta ki meydan içre oynar lütf ile ol mah top,
Gögde mah şövqidin olur gah çövgen, gah top.
Çerx üzrə kuyi-melekdür kim atar hər yan şehab,
Atlanub meydan ara hergəh çalur ol mah top

İstərəm çövkani ögide başimi top edem,
Çalsa hərgəh naz ile ol çabuki-dilxah top (2012, s. 63).

İlk mısradan ayın hilal şekli ifade edilir. Çünkü hilal şeklinde bir ay çevgana benziyor. Buna sonraki mısradan da şahitlik ederiz. Yani ikinci mısradan ay, bahsettiğimiz gibi, yeni iken çevgana, yuvarlak formasında - bedirlendikde ise, topa benzetilir. Gökyüzü, oyunun oynandığı yer demektir. Ve bu durumda çevgan ifadesi bir takdir ve ilâhî emir işareti olduğu için şair bu çevganın önünde boyun eğmeye hazırdır. Yani yolda ne kadar çok engel varsa, o kadar çabuk birlik olur. Daha hızlı gönül arzularına ulaşılabilir. Aşık engelleri aşacağından, acılara katlanacağından emindir ve bunu da arzu eder.

Zerbi-çövganidin irmes topdin çoqqan seda,
Kim tuşar andin cüda tartar feğanü ah top. (2012, s. 63).

Bu mısradan âşık yine çevganın önündeki topa benzetilmektedir. Bildirilir ki, çevgan topa kaç defa vurursa vursun, yani yoluna çıkan ne kadar engeli aşarsa, aşsın, o top - vahdet sevdalısı bundan asla şikâyet etmez. Ama ilahi sırlardan ayrılmışsa, o zaman iç çekişi gülle gibi göğe yükselir. Burada ah kelimesi Allah'ın bir işaretidir. Tanrı'nın sevgisinin bir simgesidir. Her zaman yerden göğe yükselir" (Göyüşov, 2001, s. 40).

Şövqidin çerx üzre olur mah çövkən, mehr küy,
Ta alıb çövkən eline çalmağ ister şah top.
Qaysı şah, ol şah kim yerimden gögə çıxar,
Atlanub meydan içinde oynayə hergah top.
Ey Mesih, isterem kim düşmeninin başını,
Eylekay çövkən hökmi ögide Allah top (2012, s. 63).

Yine, ay bir çevgana ve güneş bir topa benzetilir. İlahi sırları anlamağa çalışan, sevgiliye can atan şah - aşık çevganı alıp topa vurmak - vahdete çatmak istiyor. İlahi sırlarla tanışıp açığa çıktıkça âşık da heyecanlanır ve oyunun devamını ister. Beytte bir şahın top oynamak - vahdete çatmak için göke yükseldiyine işare ediliyor. Hangi şahın oyun için göğe yükseldiğini söylediğimizde, İslam Peygamberi'ni ve Burak adlı bir at üzerinde göğe çıkmasını kastettiğini düşünüyoruz. Böylece birliğe ve ilahi kemale ulaşmak için göğe yükselmesine sembolik bir anlam verilmiş, gökyüzü onun için bir oyun alanı olarak sembolize edilmiştir. Kendisi aşk atına binmiş bir binici olarak tasvir edilmiştir.

Son beytte Allah'ın hükmü bir mızrağa benzetilir. Burada Allah'ın takdiriyle düşmanın kafasının yere düşmesi, yani top gibi yere gelmesi ve darbeler altında kalması arzu edilir.

Sonuç

Sonuç olarak yazılı edebiyatta farklı anlamlarda kullanılan çevgan oyununun tarihinin çok eskilere dayandığını ve Türklere ait olduğunu söyleyebiliriz. Oyunun gelişimi, eski çağlarda atların evcilleştirilmesi ve savaşlarda kullanılmasıyla yakından ilgilidir. Böylece savaşın daha çok yaygınlaşması binicilik oyunlarının ortaya çıkmasına neden oldu. Sonuç olarak birçok oyunlar arasında çevgan oyununa daha fazla ilgi gösterilmiştir. Bu nedenle yazılı edebiyata nüfus etmiş ve yüzyıllarca şairler tarafından şiirlerinde kullanılmıştır. XVII. yüzyıl şairi Mesihinin yaratıcılığı ile ilgili araştırmamız sırasında çevgan oyunundan söz edilmesi bunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

Böylece incelediğimiz misralar çevgan oyununun XVII. yüzyılda bile çok sevildiğini ve çokça oynandığını göstermektedir. Diğer bir yönü ise, Nizami döneminin aksine oyun unsurlarının daha mistik bir anlamda kullanılmasıdır ki, Mesihî'nin yaratıcılığında bunun farklı anlamlarını bulduq.

Şairin eserinde çevgan, top, meydan terimleri daha sık kullanılmakta ve farklı anlamlar ifade etmektedir. Sonuç olarak çevgan - arif, Allah'ın hükmü, âşık anlamlarında kullanıldığı gibi, arif ve vahdet anlamlarında da - top, aşk alanı - at, engel, perde anlamlarında da meydan kullanılmaktadır.

Kaynakça

- Aliyev, R. (1992). *Azerbaycan Masallarında Mitik Karşılaşmalar*. Bakı: Karaağaç.
- Asgar, A. (2012). *XII.-XV. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Manevî Kültürü (Tarihsel Etnografik Araştırma)*. Bakı: "Elm" yayınevi.
- Azerbaycan masalları*. (2005). C. I. (Haz. Ve top. Zeynalı, H.). Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi. (→ AM)
- Azerbaycan masalları*. (2005). C. IV. (Haz. Axundov, E.) Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi. (→ AM)
- Babayev, T. (2007). Oyun ve Eğlenceler. *Azerbaycan Etnografyası*, C. III. Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi.
- Bayramov, A. (2019). Türk Halklarında Binicilik ve At Kültü. *Sumgayıt Devlet Üniversitesi, Bilimsel Haberler (Sosyal ve Beşerî Bilimler Bölümü)*, 15(1), 30-35.
- Belek, K. (2015). Eski Türklerde At ve At Kültürü (Düdü Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği). *Qazi Türkiyat*, 16, 111-118.
- Caferoğlu, A. (1953). Türk Onomastiğinde "At" Kültü. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 201-212.
- Çınar, A. A. (1995). Divanu-Lüğat-it Türk"te At Kültürü. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu*, İstanbul: Resim Matbaacılık, 147-156.
- Çınar, A. A. (1998). Türkmen Halk Edebiyatında At ve Atın Türkmen Hayatındaki Rolü, *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 122-130.
- Çınar, A. A. (2014). Türk Destanlarında Alp Tipi Bir At. *Milli Folklor*, 56, 153-157.
- Demirbilek, S. (2005). Kutadgu Bilig"de At Kültürü. *Milli Folklor*, 17(68), 134-138.
- Durmuş, İ. (2021). Türk Kültür Çevresinde At. *Asya Araştırmaları (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 5(1), 1-12.
- Eyyubov, E. *Azerbaycan, Eski Çağlardan Beri At Yetiştiriciliğinin Gelişmiş Olduğu Ülkelerden Biridir*. <https://525.az/news/61007-covken-ve-ya-azerbaycan-polo-oyunu> [Erişim tarihi: 02.07.23]
- Göyüşov, N. (2001). *Tasavvuf Anlamları ve Derviş Sembolleri. (Kompakt Ansiklopedik İfadeler)*. Bakı: "Tural-A" Basımevi.
- Halil, A. *Çovkan Oyununun Özellikleri*. <https://www.xalqcebhesi.az/news/culture/9685.html> [Erişim tarihi: 05.07.23]
- Karçığa, S. (2016a). Dede Korkut Kitabı"nda Alplık Kavramı ve Alp Tipi İnsanların Özellikleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 13(51), 259-272.
- Karçığa, S. (2016b). Orhun Abidelerinde At Kavramına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 378-386.

- Kaşgarlı, M. (2006). *Divani Lüghat-it Türk*, C. I. (Çev. Askar, R.). Bakı: Ozan Basınevi. (→ DLT).
- Kaşgarlı, M. (2006). *Divani Lüghat-it Türk*, C. II. (Çev. Askar, R.). Bakı: Ozan Basınevi. (→ DLT).
- Kaşgarlı, M. (2006). *Divani Lüghat-it Türk*, C. IV. (Çev. Askar, R.). Bakı: Ozan Basınevi. (→ DLT).
- Kaya, B. (2017). Klasik Türk Şiirinde Ata Benzetilen Dini-Tasavvufi Kavramlar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 304-321.
- Kitabi-Dede Korkut* (Orijinal ve Basitleştirilmiş Metinler). (2014). (Haz. Elizade, S.) Bakı: Önder yayınevi. (→ KDK).
- Klasik Azerbaycan Edebiyatında Kullanılan Arapça ve Farsça Kelimeler Sözlüğü*. (2005). C. I. (Haz. Abdullayev, B., Asgerli M.). Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi. (→ KAEKAFKS).
- Klasik Azerbaycan Edebiyatında Kullanılan Arapça ve Farsça Kelimeler Sözlüğü*. (2005). C. II, (Haz. Abdullayev, B., Asgerli M.). Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi. (→ KAEKAFKS).
- Köroğlu*. (2005). (Haz. Abbaslı, İ., Abdulla, B.). Bakı: "Lider" yayınevi
- Mesihî. (2012). *Divan*. (Haz. Safarlı, A.) Bakı: "Karaağaç".
- Necefov, A. (2016). Nizami'nin Eserinde Eski Türk Yaşamının Bir Parçası Olarak Çovkan Oyunu. *M. Fuzuli ANAS Elyazma Eserler Enstitüsü. Bilimsel Çalışmalar*, 3(4), 39-45.
- Nevruz Bayramı Ansiklopedisi*. (2008). (Haz. Abdulla, B., Babayev T.) Bakı: "Doğu-Batı" Basınevi. (→ NBE).
- Ögel, B. (2006). *Türk Mitolojisi*, C. I. Bakı: "MBM" Basınevi.
- Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türk Kültüründe At. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu*, İstanbul: Resim Matbaacılık, 25-30.
- Tanrıverdi, A. (2012). "*Dede-Korgut Kitabı*"nda At Kültü. Bakı: Basınevi.